

Gunnar Richardson

VÄNNER ATT LITA PÅ?

Amerikansk åsiktsregistrering under andra världskriget

1

När jag våren 1998 – på uppdrag av den svenska s.k. naziguldkommissionen – ägnade ett par veckor åt arkivstudier i *National Archives* i Washington gick jag också igenom den amerikanska stockholmsambassadens arkiv. I detta fanns ett material som väckte mitt särskilda intresse: ett maskinskrivet häfte i A 3-format på drygt 30 sidor med den lockande rubriken *Persons Friendly to the Allies in Sweden*. Jag fann materialet så intressant att jag – med vederbörligt tillstånd – lät kopiera det.

Materialet består av en lista på 205 svenskar – 186 män och 19 kvinnor – fördelade på 13 olika kategorier, i flertalet fall yrken. Gränsdragningen de olika grupperna emellan är av naturliga skäl något oklar då en och samma person kan höra hemma i olika grupper, t.ex. publicist och professor eller författare och kvinna. Denna oklarhet spelar dock ingen roll om man inte gör jämförelser mellan antalet personer i de olika grupperna.

Uppgifterna om de enskilda personerna är av starkt skiftande omfattning: från tre till 17 rader per person. De gäller alltid födelseår och yrke, i flertalet fall även tidigare sysselsättning, samt ofta avlagda examina. I ca 80 % anges direkt eller indirekt politisk hemvist, alltid i någon av dessa beteckningar: Communist, Conservative, Liberal, Social Democrat eller Syndicalist. Om den politiska hemvisten avser medlemskap i ett parti eller endast politiska sympatier anges inte.

Som ett typexempel kan anföras uppgifterna om *Ivan Pauli*:

”1885. Lektor. Social Democrat. Fil.Mag., 1913; Fil.D:r., 1919; the same year Docent in Roman Languages in Lund. Since 1925, Lektor in Stockholm. He belongs to the Social Democratic Party, member of Parliament since 1921. Has also been doing some journalistic work for *Arbetet* and *Social-Demokraten*. 1929–31, he was vice-chairman of the Publicists Club. He is active in the circles known as the 'Peoples Front', is for the Allies, anti-Nazi”.

Vad kan då den aktuella ”åsiktslistan” vara till för glädje för oss sentida historiker? Vilken kunskap kan den ge oss? Vilka frågor – kanske nya och överraskande – kan den måhända tvinga på oss? Vilket källvärde har den?

GUNNAR RICHARDSON

Några uppgifter om listans tillkomst föreligger inte. Den i tiden sist införda uppgiften gäller en händelse i samband med 1:a maj-demonstrationen 1943. Om den ställts samman vid ett och samma tillfälle eller om uppgifter införts successivt går inte att avgöra och är heller inte särskilt intressant. Varför har den då kommit till? Det ligger nära till hands att tolka dess existens som tecken på att man uppfattade den svenska opinionen som viktig men oklar. Man kan vidare ta för givet att den upprättades för internt bruk på den amerikanska ambassaden. Kanhända bakgrunden är att söka i det förhållandet att en ny minister tillträdde i december 1941, ambassadrådet vid den amerikanska ambassaden i London *Herschel Johnson*.

Det är onekligen intressant att notera, att man ägnade så stor möda åt att registrera så många enskilda personers hållning gentemot de stridande parterna. Listans existens är alltså i sig värd att notera. Varför registrerade man då drygt 200 av de allierades vänner och inte deras fiender? Förklaringen är troligen den, att man kan ha haft anledning till kontakt med vännerna – t. ex. i samband med mottagningar – men knappast med deras fiender. Något motsvarande behov av en ”fiendelista” kan man knappast tänka sig.

Även om det självfallet kunde vara av intresse att veta mer om ”åsiktslistans” tillkomst är dock det viktiga själva innehållet. Och därvid inte endast uppgifter om de enskilda personerna utan också – och kanske i än högre grad – den information som ges om vad det är som konstituerar vänskapen till de allierade liksom om fördelningen av de partipolitiska sympatierna. Ett par korta noteringar om två av landets absoluta nyckelfigurer under andra världskriget – statsministern och försvarsministern – lockar till funderingar om bakgrunden.

Då det inte kan bli tal om att presentera hela ”åsiktslistan” görs här ett urval. Det förefaller inte heller motiverat att redovisa alla sakuppgifter om personerna ifråga; jag väljer att i stort sett begränsa mig till uppgifterna om den politiska hållningen och återger därvid originaltexten. Hela listan finns tillgänglig på *Göteborgs universitetsbibliotek* (Handskriftsavdelningen) för den som kan ha glädje av den i sin forskning.

2

Ett urval av de allierades svenska vänner

Den exempelsamling som här presenteras följer originallistans uppdelning i olika kategorier.

Publicister

Den första och största gruppen utgöres av tidningsfolk, de allra flesta benämnda ”editor” eller ”chief editor” och en enda journalist. Av de sammanlagt 45 publicisterna finns politisk hemvist angivna för 42: 17 socialdemokrater, 13 liberaler, 9 kommunister, två konservativa och en syndikalist. Noterbart är de många kommunisterna och de få konservativa. Socialdemokrater och kommunister utgör tillsammans drygt 60 % av de partipolitiskt utpekade.

Flertalet av de socialdemokratiska publicisterna uppgavs vara anti-nazister och pro-allierade. Bland de för eftervärlden mest kända kan nämnas Ragnar Casparsson, Otto Grimlund, Conrad Jonsson ("one of the leading Anglo-Russian agitators"), Albin Lind, Rickard Lindström ("the chief defender in the press of the P.A.H. government; has followed a somewhat wavering political line towards the Allies"), O.W. Löwgren, Ture Nerman ("Left the Communist Party in 1929. ... 1939, he started the democratic journal *Trots Allt!* (*In spite of all!*) and has made this paper one of the most active and prominent democratic and anti-Nazi organs of Sweden"), Frans Severin och Valfrid Spångberg.

Bland de 13 liberala publicisterna finns dessa: Barbro Alving, Sten Dehlgren, Bo Enander, Mauritz Enander, Leif Kihlberg, C.A. Nycop, Anders Pers, Stellan Rosén, Torgny Segerstedt ("For the last decade he has been the most prominent leader of the fight against Nazism in Sweden. Politically he has been the spokesman for Big Business – especially the great importers and shipowners, but his fight against Nazism has led him to look with other eyes even at Russia and he is an energetic advocate of complete Allied victory".) och Anton Selander.

Bland listans nio kommunistiska publicister finns bl.a. Hilding Hagberg, Nils Holmberg, Knut Olsson och Hugo Sillén. Det intressanta med denna grupp är att för ingen av dem finns någon notering om att de var antinazister och för de allierade. Bland de övriga elva kommunisterna uppgavs två vara "for the Allies and anti-Nazi" medan ingen sådan notering finns för de övriga nio.

Professorer

Inom gruppen professorer (inkluderande åtminstone en docent) var de politiska sympatierna jämnare fördelade. Bland de nio socialdemokraterna fanns Gunnar Dahlberg, Isaac Grünewald ("Jewish"), David Katz ("Occasionally active contra Axis, Jewish"), Gregor Paulsson, Herbert Tingsten och Östen Undén ("He is anti-Nazi and is considered a good deal more friendly to the Allies than the leading members of the present government").

Inom professorsgruppen finns lika många liberaler som socialdemokrater, bl.a. Harald Hagendahl, Israel Holmgren ("one of the most aggressive supporters of the Allied cause in Sweden, is active in many of the organizations which the home Nazis have termed 'The Peoples Front.'", Martin Lamm ("Jewish"), Einar Löfstedt, Erik Lönnroth ("Chairman of Uppsala branch of 'Battling Democracy' and therefore active against the Nazis") och Bertil Ohlin.

Till gruppen konservativa universitetslärare med pro-allierade sympatier räknas bl.a. Nils Ahnlund ("Belongs to the modern, liberal wing of conservatism"), Gösta Bagge ("'Anti-Nazi', but a cautious democrat"), Eli Heckscher ("is a staunch pro-Ally and anti-Nazi. Jewish") och Claes Lindskog.

Bland de allierades vänner utan uppgiven politisk anknytning kan nämnas Ingemar Hedenius ("acting professor").

GUNNAR RICHARDSON

Författare och konstnärer

Av de 24 personer som denna kategori omfattar var alla utom en enda författare; den ensamme konstnären var Sven Erixson (X-et) som presenterades som socialdemokrat och antinazist. Den partipolitiska fördelningen var denna: 15 socialdemokrater, fem liberaler, två konservativa och två kommunister. Till den förstnämnda gruppen räknades bl.a. Harry Blomberg ("has been active in the 'Oxford' religious movement"), Eyvind Johnson och Pär Lagerkvist (som både tillhörde kretsen kring *Trots Allt!*), Ivar Lo-Johansson, Harry Martinson ("active in the different radical organizations"), Vilhelm Moberg ("During the war he has been one of the most active publicists on the anti-Nazi side"), Sven Stolpe ("Connected with the 'Oxford' movement, a temperamental advocate of the Allies and anti-Nazi") och Fredrik Ström.

De fem liberalerna var dessa: Johannes Edfelt, Mia Leche-von Friesen-Löfgren, Bertil Malmberg, Marika Stjernstedt ("has taken an active part in the work of the 'Peoples Front' and belongs to the circle of *Trots Allt!*") och Axel Strindberg.

De två konservativa författarna var Karl Ragnar Gierow (Author of *Det Brinner En Eld*, strong anti-German movie) och K.G. Ossiannilsson, ("started as a Marxist, later he turned Conservative and even praised Hitler in a poem. 1939, he suddenly joined the anti-Nazi propaganda").

Lärare

Flertalet av de tolv lärarna var verksamma vid läroverk eller inom folkbildningen. Sju av dem angavs vara socialdemokrater; för de övriga finns ingen uppgift om partipolitisk anknytning. Två av dessa – Carl Cederblad och Gunnar Hirdman – hade dock klara politiska preferenser: liberal resp. socialdemokrat.

Bland socialdemokraterna fanns Alf Ahlberg ("stands near the circle of *Trots Allt!*"), Jalmar Furuskog, Gunnar Hirdman, Alva Myrdal, Ivan Pauli och Edwin Wide ("was in younger years a world-known sportsman (mile and half-mile runner), is the Sports Editor of *Social-Demokraten*). (Opponerade kraftigt mot planer på s.k. nordiska vinterspel i Stockholm 1942, min anm.)

Bland de övriga kan förutom den ovan nämnde Carl Cederblad nämnas Gillis Hammar.

Politiker och ämbetsmän

Denna något oenhetliga grupp ("government officials") består av politiker eller f.d. politiker – bl.a. tre statsråd och två f.d. statsråd – och ämbetsmän på hög nivå, bl.a. som generaldirektör och landshövding. (Ett fjärde statsråd, Gösta Bagge, finns med i professorsgruppen).

Denna grupp dominerades starkt av socialdemokrater: 21 av 29. Men påfallande få var statsråd och riksdagsmän. Bland borgerliga politiker fanns endast två

liberaler och en konservativ. Däremot fanns tre av riksdagens fyra kommunister med på listan.

De intressantaste personerna var Erik Brandt ("In Riksdag was the most aggressive opponent of Nazism and the troop-transit trains. Once sarcastically suggested Hitler get the Nobel Peace Prize"), Arthur Engberg, Tage Erlander, Per Albin Hansson ("He is an anti-Nazi and supposedly for the Allies, but his activities during the present war have been predicated upon the conviction that the Axis had won the war already"), Zeth Höglund, Malte Jacobsson, Karl Kilbom ("Though not a Communist, he is convinced that Russia shall and should have a prominent place in the post-war world"), Carl Lindhagen ("Is an idealistic but somewhat unpractical dreamer. May, 1943, had his own placard in the May Day Parade, 'Down With Fascism and Nazism.'"), Gustaf Möller, Torsten Nilsson ("The most promising of the new generation of Social Democrats. Very pro-Ally"), Richard Sandler ("in 1939, the party removed him from the Foreign Office and made him a governor to keep him quiet. He is for the Allies and anti-Nazi – but he has also adopted a friendly attitude toward Finland"), Karl Schlyter och Per Edvin Sköld ("He is for the Allies and anti-Nazi; but he has been so busy supporting the neutrality policy that he is no longer regarded as a reliable friend of western democracy").

Som framgått finns vad gäller Per Albin Hansson och Per Edvin Sköld minst sagt uppseendeväckande noteringar; dessa kommer att beröras i samband med en allmän analys av "äsiaktslistan" och dess källvärde.

De tre kommunisterna – Sven Linderöth, Set Persson och Knut Senander – presenteras relativt utförligt men för ingen av dem anges deras hållning gentemot de allierade eller nazismen.

Ledare inom arbetarrörelsen

Bland de 18 namngivna personerna – varav 15 socialdemokrater och tre kommunister – fanns endast ett fåtal mer framträdande aktörer. Bland dessa kan nämnas Gunnar Andersson, Sigvard Cruse, John Fagerberg, August Lindberg ("He has not been effectual in handling of the Finnish issue"), Charles Lindley (" a real internationalist and socialist") och Emil Malmberg.

Affärsmän

Majoriteten av de 15 affärsmännen presenteras som opolitiska. Av de övriga var fem socialdemokrater, en kommunist och en konservativ. Uppgifter om positiv hållning gentemot de allierade och negativ mot nazismen förekommer för sju personer. Flera hade anknytning till *Trots Allt!*, bl.a. grundaren av bokförlaget

GUNNAR RICHARDSON

Natur & Kultur Johan Hansson ("has published a long list of books of value for the general education of the people"). Bland De övriga affärsmännen kan nämnas Jacob De Geer, Hugo Hammar, Albin Johansson, Malcon Lilliehöök, Karl Fredrik Nyberg, Folke Stenbeck och W.Gordon Stiernstedt.

Kvinnor

Som framgått av det föregående ingår ett antal kvinnor i flera kategorier, närmare bestämt tio, medan nio bildar en egen grupp. Fyra uppges vara socialdemokrater och två liberaler. Bland de mer namnkunniga kan nämnas Sonja Branting-Westerståhl ("active in auxiliary organizations; strongly pro-American"), Elsa Cedergren, Hulda Flood, Kerstin Hesselgren ("much-usual delegate to the international conferences; stands near to the *Trots Allt!*-circle"), Signe Höjer, Karin Kihlman och Else Kleen Möller ("has been active in humanitarian societies").

Präster

Den tio man starka gruppen präster ("Clergymen") inkluderar fem biskopar och Frälsningsarméns ledare i Sverige. För två anges politiska sympatier (en socialdemokrat och en konservativ). Många av dem deltog aktivt i den allmänna debatten. De mest aktiva var Gustaf Aulén ("belongs to the 'Peoples Front' and has been a collaborator with *Nordens Frihet*"), Natanael Beskow ("has been very active in circles known as the 'Peoples Front' and has also lectured for 'Batling Democracy'", Manfred Björkquist ("Before the war he was active for better armament. During the war he has turned to the 'left' and contributed to *Nordens Frihet*. The enthusiastic friends of the Allies do not regard him as a reliable champion", Yngve Brilioth ("Has been active in the defence of the Jews. Has visited England during the war"), Erling Eidem ("He does not take any part in the work of pro-Allied organizations but has on several occasions signed proclamations protesting against suppression of nations, creeds and races and upon the whole exerted an anti-Nazi influence". (Var ordf. i Lutherakademien i Sondershausen 1934–1943, min anm.), Karl Larsson ("Salvation Army Commander"), ("has taken a firm stand against the oppression of the Jews") och Arvid Runestam.

Officerare

Bland de drygt 200 vännerna fanns endast fyra officerare, tre överstar och en major, men ingen i den högsta militärledningen. Några var kända för sina tysksympatier (bl.a. generalerna Thörnell och Axel Rappe) och ett par hade måhända "diskvalificerats" av speciella skäl. (Helge Jung hade deltagit i uppvakningen av Hitler på dennes 50-årsdag och C.A. Ehrensvärd tillhörde den grupp officerare som på tysk inbjudan deltog i en studieresa till Frankrike i augusti 1940). En av de fyra anges vara liberal, Torsten Holm; för de övriga anges inga politiska sympatier. Två av dem var medialt verksamma: Arvid Eriksson ("Active as a radio lecturer

against fifth columnists. He has been active in peace organizations”) och Willy Kleen (“contributes a weekly article to *Vecko-Journalen*. It is nearly always anti-Hitler”).

Judar

”Åsiktslistan” upptar sammanlagt tio judar. Sju av dessa bildar en egen kategori. För endast en av dem anges politiskt hemvist: Olof Aschberg (f.1877) socialdemokrat. Bland de övriga kan nämnas Tor Bonnier, Olof Lamm och Carl Mannheimer (“stands near to the circle around Segerstedt”).

Advokater och läkare

Under rubriken ”Professionals” upptas sex personer, fyra advokater (varav en död) och två läkare; tre uppges vara socialdemokrater och två liberaler. Bland de presenterade fanns Georg Branting (“Stands very near the *Trots Allt!* – circle, but is a unique person. A loyal Swede – but a champion of civil liberties all over the world”), Bertil von Friesen (“He belongs to the circle around Segerstedt”), Axel Hemming-Sjöberg (“Much used defender by *Folkfront*’ists, violently anti-Nazi”) och Gunnar Inghe.

3

Den politiska profilen

Uppgifterna om de på ”åsiktslistan” upptagna personerna varierar som nämnts i omfattning. Även om frågan om sakuppgifternas tillförlitlighet inte är särskilt viktig – det är ju endast ambassadens *bedömning* av personernas *politiska hållning* som är intressant och för forskare användbar – kan det ändå vara motiverat att ställa frågan. Utan att någon systematisk kontroll företagits kan nog sägas, att uppgifterna förefaller vara i stort sett tillförlitliga. Uppgifterna om politiska sympatier bland dem som inte var politiskt aktiva tycks dock i något fall vara tveksam; dessa är ju också inte sällan vaga och obeständiga. Men varje forskare som utnyttjar materialet får självfallet göra en egen källkritisk bedömning; själv gör jag inga försök till ev. behövliga korrigeringar.

Uppgifterna är i allmänhet relevanta även om det finns några få inslag av ”skvaller”. (Det berättas exempelvis att Sonja Branting-Westerstahl är dotter till Hjalmar Branting, att Else Kleen Möller är gift med statsrådet Gustav Möller samt att Barbro Alving fött ett barn i Frankrike). Presentationerna är i allmänhet helt sakliga; som ett av få undantag kan nämnas uppgiften att Carl Lindhagen är ”en idealistisk men något opraktisk drömmare”.

De uppgifter som i detta sammanhang är relevanta gäller två förhållanden: dels den partipolitiska anknytningen (antingen som partimedlem eller angivna sympatier), dels hållningen gentemot de allierade och framför allt synen på nazismen.

De partipolitiska sympatierna finns angivna för 163 personer (ca 80 %) med

stora variationer de olika kategorierna emellan: publicister (alla utom tre), professorer (alla utom fem), författare och konstnärer (alla) och ämbetsmän (alla utom två). Inom vissa grupper saknas denna uppgift för flertalet, bl.a. affärsmän, präster och officerare.

De partipolitiska sympatierna är fördelade enligt följande:

socialdemokrater:	95 (58 %)
liberaler:	33 (20 %)
kommunister:	20 (12 %)
konservativa:	13 (8 %)
syndikalister:	2 (1 %)

(De inom parentes uppgivna procentsatserna avser andelen av dem för vilka politiska sympatier finns angivna). Som framgår av ovanstående siffermaterial dominerar den politiska vänstern starkt (socialdemokrater och kommunister upptar tillsammans 70 %) medan de konservativa utgör en mycket liten minoritet. Det mest anmärkningsvärda är självfallet det starka inslaget av kommunister och den nära nog obefintliga andelen höger-och bondeförbundspolitiker. Synen på kommunisterna som goda demokrater och trogna vänner skulle dock komma att förändras radikalt några få år senare. (Det kan noteras att Herschel Johnson i samtal med Erik Boheman något år senare bekräftade att nästan alla amerikanare varit "överdrivet optimistiska" i synen på kommunisterna). Liberalerna är starkt överrepresenterade i förhållande till folkpartiets rösteandel i riksdagsvalen.

Även om samtliga 205 personer självfallet måste uppfattas som de allierades vänner och rimligtvis därmed också motståndare till deras fiende – Nazityskland – finns för mer än hälften av dem särskilda noteringar. "For the Allies and anti-Nazi" är en sådan vanlig markering. I 129 fall finns någon av dessa formuleringar: "anti-Nazi", "against the Nazis" eller "active in antinazi propaganda". I nästan lika många fall – 117 – finns någon av dessa noteringar: "pro-Allied" eller "For the Allies". I några fall anges att vederbörande är "pro-democrat" eller "democratic". Bland enstaka varierande noteringar kan nämnas: "violently anti-Nazi", "extreme pro-American", "very pro-Ally", "a sharp antagonist to Germany", "strongly pro-American", "rather pro-British than pro-American" och "friend af Soviet-Russia and other organizations for closer cooperation with Russia".

Det finns skäl att betona att det är just dessa uppgifter – synen på nazismen och den nazi-tyska regimen – som är det helt centrala. Hela listan är ett slags "demokratilista". Kontrasten gentemot den officiella svenska hållningen är uppenbar. Den ideologiska aspekten lyste ju helt med sin frånvaro i tal och deklamationer rörande svensk utrikespolitik. Det i detta dokument så centrala begreppet nazism finns ju inte i svenska texter lika litet som begreppet Nazi-Tyskland.

Varifrån har då dessa uppgifter hämtats? I vilken utsträckning "åsiktslistan" är

resultatet av verklig underrättelseverksamhet är svårt att bedöma; flertalet uppgifter har ju funnits att hämta i den öppna debatten. Som framgått av ovanstående exempelsamling finns många hänvisningar till aktivitet inom kretsen kring *Trots Allt!* – närmare bestämt i 25 fall – och i viss mån inom Förbundet Kämpande demokrati. Många av ”de allierade vännerna” finns för övrigt omnämnda i Louise Drangels avhandling *Den kämpande demokratin*.¹ Det bör vidare noteras att listan knappast kan uppfattas vara komplett. Personer inom utrikesförvaltningen saknas exempelvis och nog borde väl där finnas åtminstone några ”allierade vänner”? Om någon borde väl Erik Boheman ”platsa” bland dem! Och bland statsråden saknas t.ex. Ernst Wigforss.

4

Demokratiskt misstrodda statsråd

Det finns för två av de 205 personerna uppgifter som vid första anblicken ter sig häpnadsväckande – en del kanske oreflekterat finner dem orimliga. Det sägs om statsministern Per Albin Hansson att han är anti-nazist och förmodligen(!) för de allierade men att hans handlande under det pågående kriget förestavats av övertygelsen att axelmakterna redan vunnit kriget. (“... but his activities during the present war have been predicated upon the conviction that the Axis had won the war already”).

Den andre är försvarsministern Per Edvin Sköld. Om honom heter det att han är för de allierade och anti-nazist men att han varit så upptagen av neutralitetspolitiken att han inte betraktas som en pålitlig vän av västerländsk demokrati. (“... but he has been so busy supporting the neutrality policy that he is no longer regarded as a reliable friend of western democracy”).

Det är möjligt att en och annan finner dessa bedömningar så verklighetsfrämmande att de inte bör tas på allvar. Men: vad är alternativet? Att låtsas att dokumentet inte existerar? Att på godtyckliga grunder utmönstra en del av uppgifterna? Att betrakta uppgifterna om ett skämt? Eller som illvillig polemik? Eller kanske som en provokation?

Uppgifterna existerar i ett av allt att döma seriöst dokument producerat på den amerikanska ambassaden; de har uppenbarligen inte utnyttjats i något opinionsbildande syfte då de ju inte varit offentliga. Om någon ifrågasätter allvaret bakom bedömningarna avslöjar det snarast oförmågan eller ovilligheten att betrakta dem förutsättningslöst. Och att uppfatta dem som enbart kuriosa ter sig mer än lovligt lättsinnigt. Vid närmare betraktande finner man dock att bedömningarna – *sedda ur amerikansk synvinkel* – inte är så häpnadsväckande eller orimliga. Enligt min mening kan de mycket väl uppfattas som både rimliga och konsekventa.

Däremot bör – självfallet – ingen komma på den befängda idén att utifrån detta material söka fastställa Per Albin Hanssons och Skölds *faktiska* inställning. Det belyser ju *bedömningen* av de båda statsråden vid den amerikanska ambassa-

den vid den *aktuella* tidpunkten. Men dessa bedömningar är förvisso inte utan historiskt intresse. Därför finns det skäl att fundera något över bakgrunden.

För att belysa det rimliga eller orimliga i de båda kontroversiella omdömena bör man beakta det svenska agerandet 1940–1942 på alla relevanta områden. Utöver de väl dokumenterade och flitigt diskuterade förhållandena beträffande bl.a. transporter av trupper och krigsmateriel, handels- och presspolitiken bör man – givetvis utan att moralisera – även beakta andra omständigheter, sådana som vanligen inte brukat tillmätas lika stor uppmärksamhet men som ändå inte saknar relevans i detta sammanhang, bl.a. dessa:

- auktoritativa uttalanden om krigsläget;
- de många frivilliga kontakterna med Nazi-Tyskland;
- det svenska fredsmedlingsförsöket 1940.

Att avvikelser från internationellt gällande neutralitetsregler – både flagranta och omfattande – skedde till Tysklands förmån under åren 1940–43 var för de allierade uppenbart – och med viss förståelse accepterade. Som en kommentar till den amerikanska bedömningen att statsministern handlat som om Tyskland redan vunnit kriget kan anföras vad Dagens Nyheters utrikespolitiske expert Johannes Wickman noterade i en skrift 1943: ”Den svenska neutralitetspolitiken blir ett logiskt sammanhängande helt, om man utgår ifrån att Tysklands seger har ansetts säker”.²

Och hur ska man tolka det förhållandet att LO i september 1940 avbröt sin på 1930-talet införda blockad mot Tyskland?

De auktoritativa uttalandena om Sveriges utrikespolitik präglades av den största försiktighet gentemot Tyskland. Man kan sålunda inte finna det minsta av kritik av den nazistiska regimen. Kriget uppfattades länge som blott och bart ett stormaktskrig, som en kamp mellan stormakter som till yttermera visso enligt många – även bland etablerade politiker – uppfattades som ”lika goda kålsupare” och inte som en ideologisk uppgörelse mellan demokrati och diktatur.³ Denna oförmåga eller ovilja att inse och förstå den ideologiska dimensionen tillhör det mest svårförklarliga i svensk utrikespolitik under denna tid.

Neutralitetspolitiken kom utifrån denna utgångspunkt att uppfattas som åsiktsneutralitet. Det var mot dessa ”totalistiska neutralitetsanspråk” som den liberale publicisten Torsten Fogelqvist reagerade när han hävdade de enskilda medborgarnas frihet att uttrycka sin mening om ”rätt och orätt, gott och ont, sanning och lögn, kultur och barbari”. Sådana aspekter saknades ju helt i de officiella uttalandena. Frågan om demokratin tycks ha saknat relevans. För statsministern kunde det i samband med krigsutbrottet 1939 inte ”bli tal om några protester eller domar” och senare uttalade han sig med lika stor försiktighet. I tal i radio till det svenska folket efter den tyska invasionen i Danmark och Norge nämndes inte ens Tyskland vid namn och i en deklaration i riksdagen efter överenskommelsen om

permitterntrafiken talades helt troskyldigt om ”vissa transporter” genom vårt land utan att varken Norge eller Tyskland nämndes.

Utrikesminister Günther var lika försiktig. Enligt hans uppfattning fanns krigsmentaliteten i alla länder. Inget enskilt land, ingen viss regim, ”inte den ena eller den andra ledande personen” hade mer skuld till kriget än andra. När Tyskland hösten 1940 dominerade den europeiska kontinenten förklarade han, att den svenska utrikespolitiken måste anpassas efter de nya maktförhållandena: ”anpassning efter världslägetes förändringar ... måste vara a och o i all utrikespolitik”. Där fanns förvisso inget tal om demokratiska värden att försvara.

Särskilt utmanande för de allierade måste det ha varit att ta del av försvarsminister Skölds analys av det politiska läget i mars 1941. Han proklamerade total neutralitet och framhöll att Sverige inte hade något ”intresse av någondera av de krigförande ländernas seger”. Det bästa vore ”en uppgörelse utan någons underkastelse” – i klartext en kompromiss med Hitler kvar vid makten.⁴

Den hållning som Sveriges försvarsminister redovisade offentligt vid denna tid är minst sagt överraskande. Den innebär inte endast att han förklarade sig tolerera den nazityska regimens bestånd utan rent av att han önskade att den inte skulle tvingas till underkastelse. Om bakgrunden till denna inställning kan man endast spekulera. Kanske dessa bedömningar bör beaktas: dåliga erfarenheter av ”underkastelsefreden” efter första världskriget, risken för sovjetkommunistisk dominans i stora delar av Europa vid ett tyskt sammanbrott och förhoppningen att den tyska regimen skulle komma att utvecklas i demokratisk riktning. Det är ett faktum att det fanns riksdagsmän som vid denna tid – innan naziregimens ondska blivit uppenbar i hela dess vidd – förklarade sig tro på möjligheten av en positiv utveckling i Europa även vid en tysk seger. En av dessa var Allan Vougt som senare skulle komma att bli försvarsminister i den regering som efterträdde samlingsregeringen 1945.

Till bilden av Sveriges hållning under åren 1940–1942 hör de livliga kontakterna med Tyskland på allehanda områden, alltifrån officerares studieresor till kultur- och idrottsutbyte på bred front.⁵ Väl att märka är att denna fraternisering ingalunda var resultatet av några tvingande omständigheter. Initiativen till kontakterna togs från både svensk och tysk sida. Vissa aktiviteter krävde beslut på högsta politiska nivå och genomfördes högst diskret medan andra var publika tillställningar. Bakom exempelvis de 10 landskamperna i idrott mellan Sverige och Tyskland 1941 fanns inte endast av myndigheterna utfärdade inrese- och utrese-tillstånd utan också en folklig uppslutning i samband med de olika arrangemangen.

De allierades syn på den svenska hållningen måste också ha påverkats av det försök till medling mellan Tyskland och England som gjordes i början av augusti 1940, en aktion i samverkan mellan regeringen och kungen. Detta försök att spela en storpolitisk medlarroll kan inte tolkas på annat sätt än att man från svensk sida

var beredd att acceptera nazi-tysk dominans på den europeiska kontinenten.⁶ Det kan också noteras att den avvisades tveklöst och ganska snävt från engelsk sida.⁷

Men nu till den centrala frågan: var det mot bakgrunden av det faktiska opinionsläget i Sverige åren 1940–42 så märkligt att man på den amerikanska ambassaden ställde sig frågande inför Per Albin Hanssons och Skölds agerande?

Vad innebar det – för att avslutningsvis ta fasta på en enda faktor – att Sverige sökte medla fred i augusti 1940? Självfallet att man handlade som om Tyskland redan vunnit kriget – just så som det hette om Per Albin Hansson! För inte kunde man väl tänka sig att Hitler skulle acceptera att återgå till läget före den 1 sept. 1939? Och vad skulle det innebära för demokratins ställning i Europa? Självfallet att den tyska naziregimen skulle bestå och detta till yttermera visso accepterad och förstärkt. Detta är ett inslag i svensk utrikespolitik som märkligt nog i det närmaste glömts bort eller negligerats. Om till äventyrs ”åsiktslistan” inte skulle ge något annat substantiellt bidrag till den svenska debatten än att detta uppmärksammas och kommer på dagordningen så har den redan därmed varit till nytta.

Det kan till sist – som något av en hermeneutisk övning – vara tankeväckande att fråga sig, hur man på den amerikanska stockholmsambassaden kan tänkas ha uppfattat det opinionsmässiga läget i Sverige. När den nye ambassadören tillträdde sin befattning i december 1941 kom han direkt från London. Hade han där sett någon vilja till uppgörelse med Hitler och hans nazi-regim? Någon benägenhet till kompromiss? Ingalunda. Han hade tvärtom upplevt en orubbad brittisk motståndsvilja – såväl bland den av tysk terrorbombning pinade befolkningen som inom den politiska ledningen. Det var ju vid denna tid som Churchill firade sina stora retoriska triumfer i parlamentet och i sina radiotal till nationen. Motivet var uppenbart: det hängivna och kompromisslösa försvaret av frihet, demokrati och humanism.

Och detta var också det bärande motivet i den brittisk-amerikanska överenskommelse om gemensam kamp mot ”nazismens tyranni” som tog sig uttryck i *Atlantdeklarationen* i augusti 1941. Denna ”frihetens författningsurkund” spreds över hela världen – i den engelska radion på fyrtio olika språk – som ett ”demokratins svar på det nazistiska programmet för en ny världsåskådning”.

Det var från detta demokratins motståndsfäste som den amerikanske ambassadören kom till Sverige. I detta från kriget skyddade land hade man intagit en helt annan hållning. ”Den strikta neutraliteten” hade i praktiken övergivits – enligt Erik Boheman vore det korrektare att betrakta Sverige som ”icke krigförande” än som neutralt. Kontakterna mellan Nazi-Tyskland och Sverige var omfattande och vänliga. Kungen och regeringen hade rent av sökt medla fred och därmed i praktisk handling visat sig acceptera Hitler i ledningen för en grym och aggressiv nazi-regim i Europas dominerande nation. Det var inte med en vädjan att hålla ut i kriget mot den nazistiska terrorregimen som man vände sig till Storbritannien utan tvärtom – en önskan om att motståndet skulle ges upp!

Noter

- 1 Drangel, Louise, *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945*. Sthlm 1976
- 2 Wickman, Johannes, *Vändpunkten. Kommentarer till de utrikespolitiska dagshändelserna (1943)*, s. 21.
- 3 De här nämnda uttalandena finns återgivna bl.a. i Richardson, Gunnar, *Beundran och fruktan. Sverige inför Tyskland 1940–1942*. (1996) Frågan om det ideologiska perspektivet i utrikespolitiken togs 1941 upp till debatt av statsvetaren Jören Westerståhl. Han menade att man i historiska analyser vanligen förnekat idépolitikens betydelse och endast räknat med intressepolitik. Man har sålunda utgått ifrån att aktörerna tagit hänsyn enbart till materiella fördelar: ”Man blev först nöjd, när man funnit ett ekonomiskt eller strategiskt motiv bakom en aktion. Där hade man hela förklaringen. Framför allt tolkades stormakternas uppträdande på så sätt. Själva begreppet stormaktspolitik har kommit att betyda en politik, som saknar varje ideologisk målsättning. ...Samtliga stormakter har ansetts vara lika opålitliga och farliga”. (Westerståhl, Jörgen, *Förböner för demokratin, I: Tiden 1941*, s. 78).
- 4 Skölds uttalande finns kommenterat i Yngve Möllers biografi (*Per Edvin Sköld – humanist och samhällsbyggare*. 1996). Han menar att det var ”modiga ord av ett svenskt statsråd” då den tyska statsledningen förväntade sig att Europas länder ”skulle ansluta sig till korståget mot bolsjevismen” (s. 244). Detta är dock en total missuppfattning. Skölds tal hölls ju i mars 1941 och alltså innan Tyskland anföll Sovjet.
- 5 De livliga kontakterna mellan Sverige och Tyskland finns behandlade i Richardson, G., a.a.
- 6 Så uppfattade också en del andra opinionsläget i Sverige, bl.a. pressattachén vid brittiska legationen i Stockholm Peter Tennant. Han framhåller att både Per Edvin Sköld och dennes efterträdare Allan Vougt gjorde offentliga uttalanden, som visade att de ”vacklade i sin neutralitet till förmån för ett ’realistiskt’ accepterande av Tysklands dominans”. (Tennant, P., *Vid sidan av kriget. Diplomat i Sverige 1939–45*. (1989), s.91)
- 7 Carlgren, Wilhelm M., *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (1973), s. 193 ff. Enligt Gunnar Hägglöf hyste Churchill rent av misstanken att det svenska medlingsförsöket var tyskinspirerat. (Hägglöf, G., *Det kringrända Sverige* (1983), s. 344 f.).